

**ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК, „АРХИЕПИСКОП РОСИЙСКИ“ –
АВТОР НА СКАЗАНИЕ ЗА БЪЛГАРСКАТА И СРЪБСКАТА
ПАТРИАРШИИ В РУСКИТЕ ПРЕПИСИ НА КРЪМЧАЯТА
ОТ XV– XVI В.**

Анчо КАЛОЯНОВ (Велико Търново)

Паметникът е известен у нас от 1859 г., когато Петко Славейков го обнародва в Български книжници (част II, кн. втора) като аргумент в борбата на българите за самостоятелна Църква по текст на Печатната кръмчая от 1643 г. През 1958 г. Боню Ст. Ангелов го публикува по ръкопис на Кръмчая, руски препис от XVI в., обявявайки го за „съвсем нов и неизползван досега разказ за възобновяването на търновската патриаршия“ (Ангелов 1958: 261). Всъщност паметникът е познат на нашите историографи от края на XIX в. и е въведен сред аргументите на Юрдан Трифонов в известната му студия от 1907 г. Той го датира към средата на XV в., но преди 1459 г., когато е закрыта Сръбската патриаршия (тъй като за нея се говори като за съществуваща (Трифонов 1907: 8)). Становището му в студията, че „унищожаването на Патриаршията между 1394–1416 г. не може да се отрича“, предрешава въпроса за историческата стойност на паметника — „писан в Русия“ и авторът му „има твърде неясни представления за Теофилакта и Евтимия“.

Съществен принос към атрибуцията на паметника има Ярослав Николаевич Щапов, който в студията си от 1966 г. го датира към 1415 г. (годината на избора на Григорий Цамблак за митрополит на Киев) и го свързва с Посланието на Витовт и с Оправдателната грамота на литовските епископи, но предполага възникването му на Атон по поръчка на руско-литовските епископи (Щапов 1966). Според него знанието за св. Симеон, за св. Сава и за Иверския манастир е доказателство за написването му на Атон, а южнославянското потекло на автора проличава по лексемите „пирг“ и „арбанаси“.

Към паметника още от Юрдан Трифонов е проявено недоверие¹ или най-малкото не е използван в мярата, която заслужават историческите

¹ Известно ми е едно изключение, вж. Тютюнджиев 2007: 101 с отпратка към Щапов.

на св. Сава се намира и в Сборник със слова и жития от първата половина на XVI в. (Пог. 1934) заедно със За началото на славянската писменост (без похвалата за киевския княз Владимир), с Климентовата похвала за Климент Римски и с Посланието на Евтимий до Киприан, а голяма част от житията (включително и Житието на Антоний Велики) възхождат към българските преводи (Иванова 1981: 490—491). По началото, което е посочено от Кл. Иванова, Житието на Антоний Велики спада към състава на староизводните чети-минен, а тъкмо към този превод е и послесловът със сведението за „архиепископ“ Йоан, който беше патриарх на българската земя“. Вероятно изводът на този състав на Сборника от сбирката на Погодин (Пог. 1934) е сборникът, донесен от Григорий Цамблак в Киев, от който той е взел сведенията за сръбските светители и за българския патриарх Йоан в разглеждания тук паметник;

6. За текст, предвиден за Номоканона, какъвто е текстът на паметника, разказът за покръстването на крал Симеон Неман и на Сърбия, не е на мястото си (освен че не отговаря на истината). Очевидно той е въведен от неговия автор в ролята на прецедент в практиката на Църквите на славянската православна цивилизация, за да мотивира решението на някакъв съвременен проблем, с какъвто е ангажиран Григорий Цамблак. Да припомним, че великият литовски княз Витовт, който нарежда на епископите в територията на Литва да извършат избора на Цамблак за глава на Църквата, е син на езичника княз Олгерд. Тази особеност на паметника потвърждава и авторството на Цамблак, и сведението под 6925 г. от Сътворението (=1417 г.) в първата редакция на Софийския първи летопис, за която се смята, че е от средата на XV в.: „Тази зима рече Григорий митрополит, наречен Цамблак, на великия княз Витовт: „Поради какво ти, княже, самият си в полската вяра, а не в православната християнска вяра?“ И отговори му Витовт: „Ако искаш не само мене един да видиш в своята православна вяра, но всички люде неверни (езичници) в моята земя Литовска, то иди в Рим и се препирай с папата...“ (Бегунов 2005: 198);

7. По традиция в руската славистика паметникът се съпоставя с Оправдателното послание на литовските епископи от 15 ноември 1415 г., което се публикува по препис от т.нар. Дзиковска кръмчая (последната четвърт на XV в.) като добавка и то с участието на Григорий Цамблак (Щапов 1972: 223). В него освен за избора на своите първосветители при българите („преди нас кръстените българи и на нас сродници“) и при сърбите, става дума и за отречената от каноните симония (купуване на светителските санове), а в същия грях авторът обвинява изпратените от Константинопол гръцки митрополити при българите и при сърбите след покръстването им (по изданието на Ангелов на с. 266—268). В Оправдателното послание пряко е обвинен императорът в Константинопол във

вземането на злато и на сребро за митрополитската длъжност — „както и неговият баща направи за митрополитите на Киевската църква в наши дни и за Киприан митрополит, и за Пимен, и за Дионис, и за мнозина други, и не гледаше на църковната чест, но гледащ към многото злато и сребро“. Тук в Оправдателното послание под „негов баща“ се има предвид император Йоан V Палеолог (1341—1391), баща на Мануил II Палеолог (1391—1425), който е императорът в Константинопол през 1415 г. В досегашните изследвания не е привличан фактът, че в Похвалното слово за Евтимий е изобличен от Григорий Цамблак същият император на Византион (Константинопол) в златолюбие, но без да се споменава името му („понеже виждаше, че душата на царя е повече златолюбива, отколкото христоролюбива“, „този, който със сила разследваше, се разобличи като страдащ от ненаситно златолюбие“);

8. В паметника Аз-ът на автора е изписан само в една фраза, която представя неговото мнение по догмата за филнокве, назовано от него „четверобожие“, чрез което по внушение на дявола се лишават от благовестието „целият Римски град и много места и градове“: „И в такъв всеобхватен грях изпаднаха, че не мисля дали ще се изправят по този начин чрез съгласувано решение (събор) на четиримата патриарси“. Очевидно Аз-ът заявил за себе си в текста на паметника под въздействието на диктата на обстоятелствата по време на писането му, каквото за Григорий Цамблак е участието в Констанцкия събор, чиято заседания от 1414 г. до 1419 г. съвпаднали по време с неговото светителстване като глава на Църквата в Киев.

Смятам приведените аргументи за авторството на Григорий Цамблак на паметника за достатъчно убедителни и мога да пристъпя към отговора за причината, довела до появата му във времето, докато е глава на Църквата в Киев, разполагащ със свой Номоканон. Във въвеждението чрез историята на Църквата като наследница на апостолите се извеждат правилата за нейното устройство, но двата прецедента в практиката на Църквите в обхвата на славянската православна цивилизация не са за ръкополагане на митрополит, а за патриарх. И в Оправдателното послание от 1415 г. при примера със сродните българи става дума за избора на първосветител — „своими епископы поставлшее собѣ пръвосветителя“ (същата формулировка е използвана и за избора на патриарха при сърбите) (Бегунов 2005: 136).

На този въпрос не е обръщано внимание, затова ще се спра по-подробно на него. В словата си Григорий Цамблак освен „мних и презвитер“ или „игумен на Пантократора“ се подписва и като „архиепископ росийский“, включително и при най-ранния им препис в Книга на Григорий Цамблак от 40-те и 50-те години на XV в. (Дончева-Панайотова 2004:

250—255). Традиционният за славистиката светителски сан на Цамблак е „митрополит“, но за тогавашните епископи, за Григорий Цамблак и за великия княз Витовт изборът на Григорий Цамблак на 15 ноември 1415 г. е избор за глава на Църква, а не на митрополит, зависим от патриарха на друга Църква, който го е ръкоположил. Свидетелство за това е публикуваният от Юрий Бегунов откъс от Посланието на Зигфрид Ландер фон Шпангейм от 1 януари 1416 г.: „Итак, герцог Витовт поставил и избрал в Литве руского папу, иначе называемого патриархом, и потому он хочет заставить москвичей, новгородцев, псковичей и всю Русскую землю, чтобы они этому патриарху были послушны, а не какомунибудь другому.“ (Бегунов 2005: 163). Това намерение прозира и в означението „Российский“, а не „Киевский и всея Росиа“, очаквано при сана „митрополит“.

В случая е необходимо едно доуточнение. При наличието на „архиепископ“ като титул за епископа на Новгород, подчинен на митрополита на Киев още от средата на XII в., в руската историография се налага оразличаване между „митрополит“ и „архиепископ“, според което „митрополит — в християнската църква висш духовен сан, глава на голяма църковна организация (след патриарха и преди архиепископа; в Русия от XI в. до 1589 г. — глава на Руската православна църква)³. Валидното оразличаване между „митрополит“ и „архиепископ“ е обратното — „архиепископ“ е след „патриарх“ и преди „митрополит“ според становището на един гръцки богослов, Сардския митрополит Герман, който в често цитираната от Иван Тютюнджиев негова монография от 1934 г. пише следното по повод на решението на Синода на Църквата в Константинопол (отнесено към третото светителстване на Геннадий II Схоларий (1464—1465) за подчинението на Цариградския трон на Охрид, Печ и Търново: „Поради това вече се ръкополагат митрополити в тези архиепископии, а не архиепископи“ (цит. по Тютюнджиев 2007: 111).

Явната цел да се мотивира архиепископският сан на Григорий Цамблак според решението на Събора от 15 ноември 1415 г. обяснява появата на паметника и включването му в началото на притежавания от него Номоканон, поради което и името му на автор трябва да се изпише с този сан. Самоназванието (на слова) в използвания от Бонно Ст. Ангелов препис е „за българските и сръбските патриарси“, което той променя на „Разказ за възобновяване на българската и сръбската патриаршия“, доколкото го смята „за нов и неизползван досега разказ за възобновяването на Търновската патриаршия“ (Ангелов 1958: 261). Тъй като в него въобще не става дума за възстановяване на двете патриаршии, намирам

³ Обяснението е взето от „Кратък терминологичен речник“ към История на СССР (I част). С., 1977, с. 643.

за по-точно заглавието на Ярослав Шапов от 1985 г. — Сказание за Българската и Сръбската Патриархии (главните букви в названията на двете институции са по статията на Алексей Турилов за Григорий Цамблак в Православная Энциклопедия. М. Т. 12, М., 2006).

Сказание за Българската и Сръбската Патриархии от Григорий Цамблак, архиепископ Росийски, е във от всякакво съмнение текст, написан по време на неговото светителстване като глава на Църквата в Киев (1415—1420) и е първокласно свидетелство („свидетелско показание“) за неунищожението през 1393 г. на Великата църква на Търновград: „В Търново града много от патриарсите като слънце блестяха. От тях са светия отец наш Теофилакт, сказател (тълкувател) на Евангелието, Йоан и Евтимий и много други, чиито честни мощи и до днес са цели и нерушимии в този самия град Търнов и разнасят навсякъде изцеление. Ако не беше угодно Богу българите да имат свой първостоятел, той не би пожелал никому от тях да прослави. И на това царство принадлежеше Охридската земя и други далечни места, поделени от турците. И там с благословията на търновския патриарх архиепископът на Охрид от свои епископи се въздига. И така става даже и досега.“

Този превод на новобългарски е от „Из разказа „За българския и сръбския патриарси“ (XVI в.)“ и е на Васил Гюзелев по публикувания от Боню Ст. Ангелов през 1958 г. препис (вж. Христоматия по история на България. Т. 2. Съставители Петър Петров, Васил Гюзелев. С., 1978, с. 339). В него подчертаните думи в края гласят „свои епископи поставя. И така е даже и до днес“, а в преписа от XVI в. им съответстват синоини *нискоупни поставялет сѧ*. И тако възвѣтъ даже и до нѣк (Ангелов 1958: 267). Христоматийният превод ориентира поставяти сѧ към мин.св.време, а сѧ — към кратката форма на личното местоимение себе, т.е. „постави си епископи“ (след като е благословен за архиепископ), докато сег.вр. предполага незасвидетелстваната в класическите паметници възвратна форма на глагола със значение „поставя се, избира се, въздига се“. Основанието ми за този избор при предлагания тук превод е наличието на сходен изказ в Оправдателното послание от 1415 г., за което се приема, че е написано с намесата на Григорий Цамблак — „своими епископы поставлшее собѣ пръвосвятителя“ (за българите) и „сътвориша собѣ своими епископы пръвосвятителя“ (Бегунов 2005: 136).

Христоматийният превод отнася отношенията между Търново и Охрид към 1235 г. според завареното у Боню Ст. Ангелов заглавие на паметника като „Разказ за възстановяване на българската и сръбската патриаршия“ (макар че не го използва) и най-вече поради приемането на Сказанието за Българската и Сръбската Патриархии за „разказ, чиято

дата на възникване е неопределена, е познат по три късни ръкописа (XV—XVII в.), руска традиция, както и по някои печатни издания на Кормчаята“ (вж. Стара българска литература, Т. 3. Исторически съчинения. Съставителство и редакция Иван Божилов. С., 1983: 367). Иван Божилов приема заглавието на Боню Ст. Ангелов и затова за него преписът от XV в. е „късен“ по отношение на събития от 1235 г. Но въпросните последни думи в христоматийния превод са много повече зависими от установеното след студията на Юрдан Трифонов от 1907 г. мнение, че Великата църква на Търновград няма своето „сега“ след 1393 г., когато е „унищожена“ нейната автокефалност, а още по-невероятно е за тези, които го приемат за истинно, че през XV в. в нейния диоцез отново е влизал Охрид (както след събора на „всички западни архiereи“ през 1235 г. при интронизирането на Йоаким за патриарх на Великата патриаршия на Царевград Търнов според Проложното житие на патриарх Йоаким).

Тази историографска нагласа за целия XX в. (след 1907 г.) може да се онагледява с писаното от Ярослав Щапов през 1966 г. За да се разбере позицията на автора и неговата логика, предавам последователно фрагменти от изложението му на с. 203—204:

„Найболее ранною датю дает упоминание в Сказание турок, которые разделили страну... В 1382 г. пала София, в 1393 г. — Тырново и вместе с ним болгарская патриархия. Сербская держава пала в середине XV в., после взятия турками Смедерева в 1459 г. Вскоре была закрыта и сербская патриархия в Ипече. С 1466 г. Сербия входила в Охридскую архиепископию (с отправка към Историята на Снегаров, с. 368)... На время после 1393 г. указывает и особое внимание автора к Охридской архиепископии и отнесение именно к ней, а не к Тырновской патриархии свидетельства, что поставление главы церкви своими епископами происходит вплоть до настоящего време (и тако ъъкыать даже и до нынѣ). Охридская архиепископия после падения Тырновской патриархии не только сохранила свою независимость и систему поставления главы собором местных епископов, но и расширила свою епархию. В начале XV в. вопреки протестам Константинопольской патриархии вернула себе области Видинскую и Софийскую, к середине XV в. — Угровлахийскую и Молдавию, а после уничтожения сербской Ипекской патриархии (около 1460 г.) — все ее епархии (и отново отправка към Историята на Снегаров, с. 3—18). Слова Сказания, что это поставление делается по благословению Тырновского патриарха... показывают, что автор не знал или не признавал легенды об основании Охридской кафедры императором Юстинианом“ (Щапов 1966: 203—204).

Когато са писали своите основополагащи по въпроса студии и книги, Юрдан Трифонов (род. 1864 г.) през 1907 г. е бил на 43 г., Иван Снегаров (род. 1883 г.) през 1924 г. е бил на 41 г., Боню Ст. Ангелов (род. 1915 г.) през 1957 г. е бил на 42 г., т.е. и тримата са били в началото на зрялата възраст за отговорни научни занимания и макар да са живели по още три-четири десетилетия след годината на публикуването на въпросните студии и книги не са променили позицията си. С тях остарявало и неизправено главното видение на българите през XX в., а именно „Последният патриарх (Евтимий) в Залеза на царството (с посичането на Иван Шишман)“. Звучи метафорично, убедително и с времето — недосегаемо като установена иконография за иконата на нашето минало. Като такава я ползва и Ярослав Николаевич Щапов през 1966 г., затова истинското съдържание на Сказание за Българската и Сръбската Патриаршия на текста няма значение за него.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1958: Ангелов, Б. Стари славянски текстове. Разказ за възстановяване на българската и сръбската патриаршия. // Известия на Института за българска литература, кн. VI. С., 1958, с. 259—269.
- Бегунов 2005: Бегунов, Ю. Творческо наследство Григория Цамблака. Велико Търново, 2005.
- Дончева-Панайотова 2004: Дончева-Панайотова, Н. Григорий Цамблак и българските литературни традиции в Източна Европа XV—XVII в. Велико Търново, 2004.
- Иванова 1981: Иванова, Кл. Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. С., 1981.
- Калоянов 2012: Калоянов, А. Славянската православна цивилизация. 2. Преславският номоканон. Велико Търново, 2012.
- Калоянов, Спасова 2011: Калоянов, А., М. Спасова. Исторически свидетелства в текстове от XIV—XV век за избитите след 1393 г. сто и десет търновски първенци. // България, българите и Европа — мит, история, съвремие, т. IV. (Доклади от Международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев „България, земя на блажени...“, Велико Търново, 29—31 октомври 2009 г.). Велико Търново, 2011, с. 300—308.
- Кенанов 2002: Кенанов, Д. Славянска метафрастика (с приложение на Житие за св. Сава Сръбски). Пловдив — Велико Търново, 2002.
- Матанов 2002: Матанов, Хр. Средновековните Балкани. Исторически очерци. С., 2002.

- Трифонов 1907: Трифонов, Ю. Унищожаването на Търновската патриаршия и заместването ѝ с автономно митрополитство-архиепископство. // СБНУ, кн. XII—XIII. С., 1906—1907.
- Тютюнджиев 2007: Тютюнджиев, И. Търновската митрополия през XV—XIX в. Велико Търново, 2007.
- Щапов 1966: Щапов, Я. Южнославянский политический опыт на службе у русских идеологов XV в. // *Byzantinobulgaria*, 2, С., 1966, с. 200—214.
- Щапов 1972: Щапов, Я. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв. М., 1972.